

«Tesligeste skall ieg och lyde en stor nød mett tische bergmend y winther»

Telemarksopprøret 1540 – et unngåelig opprør¹

«Tesligeste skall ieg och lyde en stor nød mett tische bergmend y winther»:

The Telemark Revolt of 1540 – An Avoidable Revolt.

Martin Veier-Olsen

Universitetslektor, Institutt for lærerutdanning, Fakultet for samfunns- og utdanningsvitenskap, NTNU
martin.veier-olsen@ntnu.no

SAMMENDRAG

Det norske sjølstendighetstapet i 1536/37 innebar at danske adelsmenn kom til å dominere norske forvaltningsposter og embeter i enda større grad enn i tida før. Videre forsvant det norske riksrådet, og innføringen av den lutherske kirkeordningen innebar at kirka fikk godset sitt overdratt til kongen. Kongens menn i Norge manglet ofte kunnskap om og erfaring med norske bønder, avstander, terreng og andre forhold. Dette resulterte dermed i ei rekke større og mindre kultur møter mellom den utenlandske øvrigheten og den norske allmuen. I denne artikkelen argumenterer jeg for at telemarksopprøret i 1540 er ett slikt kultur møte. Med vekt på den kulturelle avstanden mellom norske bønder, tyske bergmenn, danske lensherrer og kongen sjøl, søker jeg én av hovedforklaringene på opprøret i den danske kongens fremmedgjorte forhold til det norske riket. Kristian 3.s manglende erfaring med norske forhold gjorde at han hadde dårlige forutsetninger for å håndtere den raskt økende spenningen som oppstod etter bergverksinitiativene hans i Telemark, til tross for at han fikk løpende advarsler fra hovedlensherren på Akershus. Dette må sees i lys av at kongen og telemarksbøndene soknet til hver sin kultursfære, og at disse bare i liten grad overlappet hverandre.

Nøkkelord

Bondeopprør, Telemark, bergverk, kultur møter, migrasjon, innvandring, Danmark-Norge, politiske unioner

ABSTRACT

The loss of independence and the consequent integration of the Norwegian kingdom into the Danish Realm in 1536/37 had significant implications for the administration of Norway. The Norwegian Coun-

1. Sitat hentet fra DN XXIII nr. 490.

cil of the Realm ceased to exist; the church lost its property to the state following the reformation implemented by Christian III; and domestic fief holders and officials were largely pushed aside by the king's clients from Denmark. These foreign officials often lacked knowledge of the Norwegian conditions, provinces and commoners, resulting in numerous «cultural encounters» between the foreign authorities and the native Norwegian peasants. In this article, I argue that the peasant revolt of 1540 in Telemark is one example of such a cultural encounter. Historians have also studied this revolt in the past, but the cultural differences between the Norwegian peasants, the German miners, the Danish fief holders, and the king himself have been underestimated in explaining the conflict. Using a model borrowed from the anthropologist Robert Redfield, I aim to explain the peasant revolt by pointing to the different cultural spheres, mainly the king's alienated relation to the Norwegian peasants living in close proximity to the inland mines of Telemark.

Keywords

Peasant revolt, cultural encounters, migration, immigration, Denmark-Norway, political unions

INNLEDNING

Norges sjølstendighetstap i 1537 innebar at danske adelsmenn kom til å dominere den norske lensforvaltningen i den påfølgende tida. Videre ble den lutherske kirkeordningen innført ved Kristian 3. At norske forvaltningsposter i økende grad ble bekledd av dansker, la grunnlag for kulturmøter mellom utlendingene i forvaltningsapparatet på den ene sida og befolkningen og forholdene i Norge på den andre. Nyere forskning har dessuten vist at nordmenn beholdt flere lensposter gjennom seinmiddelalderen enn hva som har vært hevdet, og bruddet i 1537 var derfor større enn tidligere antatt. Spennet mellom allmue og øvrighet må ha blitt særlig stort i de tilfellene der utlendinger brukte posten sin i Norge som et steg i en karriere med ambisjoner om bedre poster andre steder seinere.² Både kulturforskjellene mellom sjiktene og fremmedgjortheten disse forskjellene kunne innebære for øvrigheten, kan bidra til å tydeliggjøre konfliktmotiver i større grad enn hva mye av tidligere forskning har kommunisert. I denne artikkelen vil jeg utdype dette i forbindelse med telemarksopprøret i 1540, og argumentere for at kongens fremmedgjorthet og fjerne forhold til bondekulturen i områdene ved telemarksgruvene var en viktig grunn til at bøndene reiste seg. Telemarksopprøret er slik en lokalhistorisk variant av en bølge med større og mindre kulturmøter i tiåra etter 1537.

I artikkelen diskuterer jeg først kulturbegrepet og gjør rede for en modell jeg bruker for å identifisere og analysere kultursfærene i 1500-tallets Danmark-Norge. Deretter undersøker jeg hvordan tidligere forskning har vurdert virkningene av den danske dominansen i det norske forvaltningsapparatet etter 1537, og hvordan mine funn står til dette. Jeg gjør så rede for sentrale momenter i det som ledet fram til telemarksopprøret i 1540. Denne delen bygger i stor grad på egne kildestudier framfor sekundærlitteratur for å løfte fram hvordan kulturmøtene og -sfærene kommer til uttrykk i diplomaterialet. Jeg diskuterer så hendelsene og aktørene i lys av kulturmodellen, før jeg sammenfatter hvorfor det kan argumenteres for at Kristian 3.s manglende innsikt i norsk kultur er avgjørende for å forklare telemarksopprøret.

2. Jf. Opsahl 2003, s. 142–148. Se også Rian 2003, s. 121.

OM KULTUR OG KULTURMØTER

Et kulturmøte innebærer at to eller flere kulturer møtes. Det fins ingen entydig og allment akseptert definisjon av hva «kultur» betyr, og begrepet forstås ut fra sammenhengen det benyttes i. Kulturhistorikere har gjerne en vid forståelse av begrepet, der «kultur» favner alt som kan læres i et samfunn av verdier, normer, sedvaner, skikker, tro, etikette, regler og institusjoner – kort sagt menneskers samlede levesett. Variasjoner og likheter innad og mellom samfunn gjør at det gir mening å trekke grenser mellom kulturkretser.³ Samtidig kan en ha flere kulturelle tilhørigheter, avhengig av deltakerens kjennskap til og sympati med de forholdene som utgjør den aktuelle kulturkretsen. Nødvendigheten av kjennskap til kulturen er sjølforklarende, men sympati er også nødvendig for å unngå «kulturenklaver» à la seinmiddelalderens hansakontor i Bergen. Mange av konfliktene der bunnet riktignok i økonomiske interesser knyttet til handel og næringsliv, men en kan likevel argumentere for at tyskerne utgjorde en egen kulturkrets. De hadde for eksempel ekstraterritoriale rettigheter knyttet til lov, skatt og militærtjeneste. Dessuten snakket de nedertysk og var ofte bare midlertidig i Norge.⁴ Skillelinjene mellom kulturkretser vil nødvendigvis trekkes ut fra hvilke faktorer en ønsker å belyse. For å operasjonalisere kulturbegrepet i denne artikkelen, vil jeg i det følgende låne den britiske historikeren Peter Burkes bruk av begrepet.

Fordi sosiale normer og skikker varierer mellom ulike tidsperioder og samfunn, bør «kultur» tolkes og forklares i lys av sosiale og historiske forhold.⁵ I tidlig nytid i Europa var kulturen forholdsvis lik for alle i avsidesliggende og fattige områder der øvrighetssjiktet var lite. I så måte sammenlikner Burke disse samfunnene med hvordan sosialantropologer i moderne tid har beskrevet stammesamfunn der all kultur er tilgjengelig og tilstedeværende for alle. Slike samfunn er imidlertid unntaket snarere enn regelen, og Burke bruker derfor begrepet «populærkultur» for å skille kulturen til allmuen fra øvrig kultur. Kulturell stratifisering følger gjerne sosial stratifisering, hevder han, og etterlyser derfor en mer sammensatt modell som kan passe vesteuropeiske forhold bedre. En slik modell henter han fra antropologen Robert Redfield.⁶

«DEN LILLE TRADISJONEN» OG «DEN STORE TRADISJONEN»

Redfield skiller mellom to former for kultur: «den store tradisjonen» (*great tradition*) og «den lille tradisjonen» (*little tradition*).⁷ Førstnevnte formidles ved utdanningsinstitusjoner og gudshus og er forbeholdt eliten, mens sistnevnte er den kulturen som eksisterer blant, og holdes i live av, de uuddannede i landsbygder og lavere sosiale sjikt. Når Burke så overfører Redfields modell til Europa i tidlig nytid, identifiserer han «den store tradisjonen» med den kulturen som eksisterte ved skoler og universiteter, og den filosofien, vitenskapen og teologien som ble formidlet og videreført her, samt de ideene som fulgte med

3. Jf. Opsahl 2017, s. 98.

4. Dette må imidlertid ikke overdrives, da det ser ut til at nordmenn og tyskere forstod hverandre greit, samt at flere tyskere slo seg ned i Norge. Jf. Opsahl 2003, s. 75–77, 182–185. Jf. ellers Moseng m.fl. 2007, s. 312 og Imsen 2002, s. 91.

5. Jf. Burke 2009, s. 15–16.

6. Burke 2009, s. 49–50.

7. Burke 2009, s. 50.

renessansen, den vitenskapelige revolusjonen og opplysningstida. Brorparten av befolkningen tilhørte imidlertid «den lille tradisjonen». Dette innbefattet øvrig kultur som ble holdt i live av allmuen i bygdesamfunnene, det være seg deres festivaler, sanger og fortellinger, eller sedvaner og tradisjoner.⁸ Reint praktisk innebærer dette at eliten hørte til en annen kulturkrets enn allmuen, og at de dermed kan ha hatt dårligere forutsetninger for å integreres i og utvikle forståelse for «den lille tradisjonen», særlig om de aldri omgikkes lokalbefolkningen.

Modellen kan altså med fordel brukes på Europa i tidlig nytid, men Burke vurderer den også kritisk. For det første var et viktig trekk ved «populærkulturen» i tidlig nytid at øvrigheten tok aktivt del i den.⁹ Eske Bille kan illustrere denne deltakelsen i populærkulturen i si tid som lensherre i Bergen i 1530-åra, da han tidvis drakk øl og pratet med kjøpmannen Morten Prang.¹⁰ At de to soknet til forskjellige sjikt kommer også fram ved at Morten avsluttet et brev til Eske ved å omtale seg sjøl som «Edher ffattige veen», i tråd med tidas skikk for å erkjenne standsforskjell.¹¹ Superintendent Jens Nilssons visitasbøker gir også et eksempel fra Norge i 1595, der den norske adelsmannen, lensherren og kansleren Hans Pedersson (Litle) satt til bords med både prest og bønder under et gjestebud.¹² Burke betegner derfor samfunnseliten som «bi-kulturelle». Med unntak av sporadiske hendelser, som de ovennevnte eksemplene, hadde allmuen på si side bare «den lille tradisjonen» å ta del i.¹³

Den andre innvendingen Burke retter mot Redfields modell, er at samtidig som «den lille tradisjonen» ikke er så begrenset at den bare betegner allmuens kultur, er den heller ikke så omfangsrik at den omhandler én stor kulturkrets. Dersom en bare skiller mellom «den store tradisjonen» og «den lille tradisjonen», får en inntrykk av at allmuens kultur var ensartet. Dette var langt fra tilfellet, da kulturen deres heller var summen av hvordan de levde i sine respektive samfunn.¹⁴ Sjøl om allmuens kultur helt klart hadde fellestrekk i de ulike bygdene i Norge, er den likevel langt fra uniform. I byene vil den dessuten til en viss grad ha blitt delt med øvrigheten.¹⁵ Redfields modell er derfor nyttig om den nyanseres i tråd med Burkes kritikk.

KULTUR I 1500-TALLETS DANMARK-NORGE

Om en legger Redfields modell til grunn, kan danske lensherrer sies å ha vært del av «den store tradisjonen». De hørte til samfunnets toppsjikt og var vant med danske forhold, både sosialt, geografisk og administrativt. Videre hadde de tilgang til kultur som ikke berørte den øvrige befolkningen, og de reiste og brevvekslet gjennom sine utstrakte kommunikasjonsnettverk. Allmuen var på den andre siden bare del av en «liten tradisjon», og deres kultur var langt på vei begrenset til deres stand, bosted og lokale forhold.

8. Burke 2009, s. 50.

9. Burke 2009, s. 47–48 og 51–55.

10. Hirth 2016, s. 47.

11. Ibid; DN XXII nr. 411.

12. Rian 1995, s. 118–119.

13. Burke 2009, s. 55–56.

14. Burke 2009, s. 56–57.

15. Burke 2009, s. 64.

Burkes innvendinger åpner imidlertid for at den danske øvrigheten hadde allmuens «lille tradisjon» som sekundærkultur. «Den lille tradisjonen» var ikke forbeholdt allmuen på samme måte som «den store tradisjonen» var forbeholdt øvrigheten. Når så øvrigheten primært var en del av «den store tradisjonen», samtidig som de hadde bakgrunn fra Danmark og virket i Norge, hadde de tilgang til allmuens kultur både i Danmark og i Norge. Av analytiske hensyn velger jeg derfor å omtale «den store tradisjonen» som deres primærkultur, «den lille tradisjonen» i Danmark som deres sekundærkultur, og dernest «den lille tradisjonen» i Norge som deres tertiærkultur.¹⁶ Dette synliggjør også avstanden mellom kongen og den norske allmuen, som jeg kommer tilbake til flere ganger lenger ned. Den danske øvrigheten førte en langt mer eksklusiv livsstil enn kollegaene sine i Norge. Danskene levde også tettere på allmuen i Danmark, som dermed i større grad har måttet oppleve standsforskjellen i hverdagen. Dette, kombinert med ulikheter i by- og befolkningstetthet, klimatiske forutsetninger, topografi, avstander og liknende forhold, gjør at det gir mening å skille mellom den samlede norske og den samlede danske kulturen.¹⁷

TIDLIGERE FORSKNING PÅ KONFLIKTER ETTER 1537

Det kulturelle perspektivet har ikke vært fraværende i tidligere forskning på møter mellom nordmenn og utlendinger på norsk jord i seinmiddelalderen og tidlig nytid. Det har imidlertid ikke blitt vektlagt i noen særlig grad for å forklare konflikter etter sjølstendighetstapet. Historikerne i første halvdel av 1900-tallet var i varierende grad opptatt av *nasjonale* ulikheter, uten videre konkretisering av dette.¹⁸ Unntaket fra denne tendensen kan sies å være Halvdan Koht, som mener den norske identiteten ble båret av bondebefolkningen i form av klassekamp mot øvrigheten, det være seg innfødte nordmenn eller innvandrete dansker. Dette synes også i at Koht overveiende konsentrerer seg om standstillørighet når han skildrer telemarksopprøret, og han skriver om telene at «endå heilt fram til våre dagar heldt dei for at etter slik ei hending kunde dei inga tiltru ha til øvrigheita».¹⁹ Koht sporer på sitt vis «nasjonale» motsetninger mellom bønder og øvrighet fra seinmiddelalderen i at den norske øvrigheten ble avnasjonalisert. Riksgrensene ble visket ut i overklassen, først og fremst på bekostning av den norske adelen. Slik sett blir altså bondemotstand fra 1400- og 1500-tallet for en slags norsk sjølhevding å regne. I så henseende kan en trekke linjer mellom Koht og Ernst Sars, og de hevdet dessuten begge at årsaken til sjølstendighetstapet

16. En kan argumentere for at det også eksisterte to «store tradisjoner»: én norsk og én dansk. Jeg velger imidlertid å bare operere med én «stor dansk tradisjon», både av praktiske årsaker (det er mennesker som studeres, ikke mekaniske systemer), men også på grunn av det svekkede norske aristokratiet på 1500-tallet, som uansett ikke studeres i denne artikkelen. En danskfødt lensherre kunne dessuten bli naturalisert norsk, og fremdeles behandles som dansk øvrighet her, slik som nettopp denne artikkelens mye omtalte Peder Hansson (Litle) er et eksempel på (se fotnote 51 for en kort diskusjon av denne naturaliseringen). Peder Hanssons karriere og liv viser at danske øvrighetspersoner kunne bli formet av å oppholde seg i Norge, og slik bli norske i tankesett og referanserammer. Se også Opsahl 2015, s. 149–150. Slike øvrighetspersoner kunne dermed komme nærmere tertiærkulturen, slik som superintendent Hans Gås (1549–1578). Se Veier-Olsen 2017, s. 24–28. Også den nevnte lensherren Eske Bille fikk åpenbart en bedre innsikt, forståelse og respekt for den norske kulturen i løpet av tida si i Norge. Se Hirth 2016.

17. Jf. f.eks. Rian 1997, s. 127–129 og 195–198. Se også Veier-Olsen 2017, s. 41–49.

18. Se f.eks. Sars 1891, s. 21; Holmsen 1961, s. 396; Steen 1935, s. 240–247.

19. Koht 1926, s. 77.

kokte ned til den danske adelens ønske om norske len og godsinntekter.²⁰ Bergit Telnes har påpekt at Koht bygger på Hans Jacob Wille og Magnus B. Landstad sine framstillinger av opprøret, og at Koht tar med seg særlig Landstads patriotiske slagside når han skildrer hendelsesforløpet.²¹ Ifølge Telnes får Landstad og Koht det til å «sjå ut som dei opprørske bøndene 'gjekk ned med flagget til topps'». ²² Hun søker derfor i sin hovedoppgave å gi «eit korrektiv til Koht si framstilling». ²³ Jeg kommer tilbake til Telnes under.

I den mer moderne forskningen har Steinar Imsen, i sine undersøkelser av «norsk bondekommunalisme», argumentert for at de danske myndighetenes politikk overfor de norske bøndene var kjennetegnet av samarbeidsønsker og respekt for norske tradisjoner. Imsen hevder at de voldelige konfliktene i Kristian 3.s første få regjeringsår markerer slutten på 50 år med uro, og at Kristian 3. gjennom sin politikk søkte å styrke båndene sine til det norske bondesamfunnet.²⁴ Knut Dørum ser imidlertid den relative roen etter 1541 som en konsekvens av Kristian 3.s strenge reaksjoner mot bøndene.²⁵ Ifølge Dørum innebærer myndighetenes begrepsbruk i samtida at statsmakta i større grad fordømte oppstand fra undersåttene, i tråd med den fyrstekirkelige ideologien lutherdommen forfektet.²⁶ Dette står ikke i motsetning til mine funn, som konsentrerer seg om årsaker framfor utfallet. I et breiere perspektiv bør dette for øvrig ses i sammenheng med framveksten av supplikkinstitusjonen utover 1500-tallet, samt de hyppigere herredagene fra 1580, opprettelsen av sorenskriverembetet i 1591 og kongens deltakelse ved herredagene fra 1604.²⁷ Etter mitt syn kan nye institusjoner for kanalisering av klager forene Imsens påstand om kongemaktas styrkede bånd til norske bønder og Dørum's argument om kongemaktas nye harde linje. Rolf Fladby er sikker på at antallet bevarte supplikker fra perioden 1537–1660 må være firesifret.²⁸ Institusjonen viser derved bøndenes reelle tro på kongen som en de kunne spill på lag med.²⁹

På den andre sida kan det finnes grunner til å være forsiktig med å overdrive bruddmotive. Samlet sett endret riktignok allmuens motstand karakter etter at den norske adelen ikke lenger fungerte som riksbærende elite med evne til å mobilisere bønder på si side mot fremmedstyre.³⁰ Lokale opprør fant likevel sted også i seinmiddelalderen, og bøndene hadde gjerne de samme forventningene og interessene i opptakten til reformasjonen som i kjølvannet av den – i hvert fall fram til statens nye reaksjonsmønster hadde rukket å skape presedens. Ian Peter Grohse har nylig argumentert for at hovedårsaken til opprør på 1400-tallet var ombudsmennenes forsømmelse og maktmisbruk, ikke motvilje mot innvandrete forvaltere.³¹ Dette kan sies å speile Rolf Fladbys oppsummering av bondeaksjoner mot øvrigheten i hundreåret etter reformasjonen:

20. Jf. Imsen 2002, s. 10–12.

21. Telnes 1991, s. 7–15.

22. Telnes 1991, s. 17.

23. Telnes 1991, s. 15.

24. Imsen 1995, s. 108–109.

25. Dørum 2016, s. 47–48.

26. Dørum 2016.

27. Jf. Supphellen 1983 og Fladby 1986, s. 209.

28. Fladby 1986, s. 208.

29. Jf. også Moseng m.fl. 2003, s. 150.

30. Jf. Moseng m.fl. 2003, s. 164.

31. Grohse 2017.

Det er i det hele tatt neppe kildemessig grunnlag for å tolke bondeaksjonene som uttrykk for en sosial reisning mot overklassen eller for en spesiell nasjonal holdning overfor riksstyret. Vi må bare konstatere at i alle tilfeller hvor årsakene til bondeaksjonene er kjent, skyldes aksjonene konkrete og for en stor del nye eller økte krav til bøndene, eller aksjonene kommer som reaksjon på overgrep fra lokal øvrighet.³²

Fladbys analyse bygger i stor grad på Halvdan Koht, sjøl om Fladby altså konkluderer mer nøkternt med at aksjonene hadde lokalt forankrede årsaker.³³

Øystein Rian har i større grad behandlet forholdet mellom folk og øvrighet, og har også vært inne på de kulturelle forskjellene mellom danske aristokrater og norsk allmue. Likevel ligger hovedvekten av beskrivelsene hans på strukturelle forskjeller.³⁴ Lavere press på norske bønder og geografisk avstand til sentralmakta i København bidrog på den ene sida til bondesjølrådighet i Norge, men også til kortere vei til maktmisbruk fra lensherrer og futer.³⁵ Samtidig påpeker Rian at øvrigheten og allmuen avgjort soknet til to atskilte kulturer.³⁶ Mange norske lavadelsmenn falt dessuten ut av forvaltningssystemet etter 1537 fordi danske adelsmenn hadde med sine egne klienter fra Danmark. Disse klientene var mye mer tilbøyelige til å slå seg permanent ned i Norge enn sine patroner. Én konsekvens av dette var at den tidligere norske lavadelen endte opp med å sokne til bondestanden, gjerne i form av lokale lederskap som kunne protestere mot nye pålegg fra den danske øvrigheten.³⁷

Både Rian og andre har vært inne på at når nyinnvandrede danske adelsmenn for alvor inntok de norske forvaltningspostene, lå forholdene til rette for konflikt mellom danskene og de norske bøndene.³⁸ Bergit Telnes viser i hovedoppgaven sin til at det må ha oppstått motvilje hos både tyskerne og nordmennene i opptakten til telemarksopprøret. Bøndene ble tvunget til å selge varene sine til bergmennene på markedet, og fikk ikke lenger handle med futene. Markedet fant sted på lørdager, som hos den katolske bondebefolkningen var en festdag for Jesu mor, Maria. På markedet måtte dessuten bøndene ta imot preget, tysk mynt. Telnes hevder bøndene i utgangspunktet var skeptiske til preget mynt, og heller ville ha korn eller sølvsaker de kunne veie sjøl. At den pregete mynten da i tillegg var fremmed, kan ha gjort bøndene ytterligere motvillige, mener Telnes. Bøndene måtte dessuten dele både mat og tak med tyskerne, og språkbarrieren må ha komplisert hverdagen til begge parter.³⁹ Det siste bør ikke overdrives, da forskjellene var mindre enn mellom moderne norsk og tysk.⁴⁰ Likevel hadde dette vekt harmer i Sauland i det samme området femti år før. I 1489 ble Arne Torleivsson stukket til døde av Lidvord Aslaksson etter at førstnevnte hadde hisset på seg Lidvord, som like før hadde skålt på nedertysk. Hendelsen har blitt pekt på som et eksempel på at nordmenn kunne se det norske språket som en viktig nedarvet verdi, og at det ikke skulle være gjenstand for utvanning fra språk utenfra.⁴¹

32. Fladby 1986, s. 211.

33. Fladby 1986, s. 209–211.

34. Se for eksempel Rian 1995, s. 78–84 og Rian 1997, s. 125–129.

35. Rian 2003, s. 111 og 127.

36. Rian 2003, s. 95–96.

37. Rian 2016, s. 119.

38. For eksempel Njåstad 2011, s. 89 og Rian 1997 s. 131.

39. Telnes 1991, s. 105–107.

40. Opsahl 2003, s. 184.

41. Opsahl 2003, s. 206.

Telnes setter også opprøret i sammenheng med reformasjonen. Hun mener opprøret i stor grad var rettet mot den påtvungne lutherdommen. Sjøl om Kristian 3. på mange måter var forsiktig og langsom i måten han innførte den nye kirkeordningen på i dagliglivet til allmuen, innebar bergmennes lutherdom at telene fikk reformasjonen skjøvet på seg hurtigere enn brorparten av nordmennene i åra etter 1537.⁴² Telnes hevder også at historikerne gjennom 1900-tallet har overdrevet betydningen pliktarbeid hadde for at bøndene gjorde opprør. Hun viser til at kildene ikke viser at telene ble pålagt arbeids- eller kjøreplikt til bergverkene.⁴³ I et brev fra Kristian 3. til bergmesteren Hans Glaser, skreiv imidlertid kongen at hvis ikke Peder Hansson (Litle) eller Erik Ugerup hadde mulighet til å følge ham rundt, skulle de finne noen «som kunne vide Landets Leilighed og være hans Tolk og fly ham, hvad han behøver, være sig Skydsheste eller andet».⁴⁴ Kongen viser i det samme brevet til at han har utstedt et vernebrev til både bergmester og bergmennene, så jeg ser det som meget mulig at bøndene i det minste kan ha blitt pålagt skyssplikt i forbindelse med gruvearbeidet.

Noen av forsøkene på å forklare opprøret har delvis lagt kulturforskjeller til grunn, men etter mitt syn har ikke betydningen av de kulturelle avstandene mellom de mange involverte kultursfærene kommet godt nok fram. Særlig ligger det bakenforliggende årsaker i kongens manglende initiativ og innsikt i norske forhold. Tyskerne var kongelige tjenestemenn, og kongen hadde derfor det endelige ansvaret for at miljøet lå til rette for dem, i hvert fall i tilstrekkelig grad. Telnes' hovedoppgave er en omfattende undersøkelse av telemarksopprøret, men er fra 1991. Siden den gangen har det kommet ut to nye bind av *Diplomatarium Norvegicum* med viktig kildemateriale omhandlende telemarksopprøret.⁴⁵ Med det nyeste diplomaterialet og kulturmodellen jeg har skildret over, ønsker jeg å vise hvordan opprøret var en konflikt med opphav i kulturmøtet mellom den utenlandske øvrigheten og den norske allmuen. De nyeste relevante diplomene kaster ikke i seg sjøl nytt lys over opprørets natur, men styrker bildet av en utenlandsk konge som er svært lite fortrolig med norske forhold. Voldelige bondeopprør av telemarksopprørets karakter var sjeldent i datidas Norge. Hovedargumentet mitt er at kulturelle ulikheter mellom bøndene, bergmennene, lensherrene og kongen var av stor betydning for at opprøret fant sted, og at det først og fremst var kongens manglende kjennskap til norske forhold som var avgjørende. Som jeg vil vise under, hadde Kristian 3. gjentatte anledninger til å gripe inn i den i økende grad spente situasjonen. Det er dessuten et like viktig poeng at telemarksopprøret i så måte representerer en større tendens i tiåra etter 1537 – utlendinger hadde dårligere forutsetninger for å hanskes med nordmenn og norske forhold, og kildene viser at telemarksopprøret i det større bildet bare er ett av mange flere eksempler på store og små spenninger og konflikter som følge av det jeg her kaller «kulturmøter» mellom den utenlandske øvrigheten og den norske befolkningen og hverdagen.⁴⁶

42. Telnes 1991, s. 109–111.

43. Telnes 1991, s. 108.

44. NRR I: 58–59.

45. Første halvbind av bind XXII ble gitt ut i 1990, men er ikke relevant for telemarksopprøret, da det inneholder diplomater fra perioden 1498–1536. Andre halvbind behandler perioden 1537–1575, og kom først ut i 1992. Diplomene herfra kan derfor ha blitt oversett eller vært utilgjengelige for Telnes.

46. Jf. f.eks. Veier-Olsen 2017.

HENDESEFORLØPET I TELEMARK

Gjennomføringen av reformasjonen i Norge i 1537 fulgte av et politisk vedtak, da den kongelige kontrollen over kirkeapparatet gjorde at bispegodset ble overført til krona. Blant dette godset var Gullnes bergverk i Seljord, som hadde blitt forvaltet av hamarbiskopen Magnus («Mogens») Lauritsson fram til han ble avsatt og fengslet i 1537. Året etter fantes det ifølge kildene tre norske sølvverk i samme område: Gullnes i Seljord, Mosesberg i Skafså og Samsonberg.⁴⁷ Samme år fikk Kristian 3. tilsendt en bergkyndig mann, Hans Glaser, fra sin morbror kurfyrst Johan Fredrik av Sachsen. Hans ble sendt videre til Norge, og tilbrakte høsten i Peder Hanssons selskap.⁴⁸ Peder var lensherre på Akershus og i Nedenes, som lå på hver side av Skienssysla, der de fleste bergverkene lå. Peder og Hans inspirerte gruvene sammen, og sommeren 1539 ble Hans utnevnt til bergmester.⁴⁹

Samme sommer skreiv Peder Hansson til kongen og fortalte at framgangen ved bergverkene hadde vært liten til nå, men at han håpet det ville bedre seg nå som bergmesteren Hans Glaser hadde ankommet.⁵⁰ Deretter omtalte Peder de utfordringene som de tyske bergknektene hadde hatt i møte med norske forhold: For det første hadde «en stor partt drwckned paa wegenn». Peder mente han skulle klare seg med de overlevende, men disse var igjen misfornøyde med det norske byggmelet og maltet. Tyskerne ville derfor ha tilsendt rugmel og malt. En kan altså tidlig se tilløp til misnøye hos tyskerne som følge av forholdene de møtte i Norge. Samtidig var Peder påpasselig med å gjøre kongen oppmerksom på dette umiddelbart.

Det kommer fram av kildematerialet at Peder Hansson var en driftig lensherre som interesserte seg for bergverkene beste, men at hans fortvilte forsøk på å nå gjennom til kongen var fåfengte.⁵¹ Kristian 3. drog aldri til Norge som konge, trass i gjentatte løfter om at han skulle komme, og han viste på mange områder laber interesse for riket.⁵² Brev fra Peder Hansson til kongen tyder dessuten på at førstnevnte var misfornøyd med hvordan lensherren i Skienssysla, Peder Skram, forvaltet lenet sitt. I et brev fra september 1539 syns det i hvert fall tydelig at Peder Hansson hadde innvendinger mot Peder Skram sin drift av

47. Bagge og Mykland 1996, s. 99.

48. Telnes 1991, s. 33–37.

49. Telnes 1991, s. 44.

50. DN XXIII nr. 488.

51. Det bør her understrekes at Peder Hansson altså ble naturalisert norsk i løpet av si tid i Norge. Allerede under Fredrik 1. tjente han som norgesekspert. I motsetning til dansker som brukte ombudet sitt som et springbrett til bedre poster seinere i karrieren, slo Peder etter hvert rot i Norge. Utover hans omfattende eiendomskjøp i Norge på 1540-tallet, er det viktigste steget i naturaliseringsprosessen at han giftet seg med ei datter av Nils Henriksson (Gyldenløve) og Ingjerd Ottesdatter (Rømer), Ingeborg, rundt 1537, jf. Sandberg 2009. Giftermålets betydning for å bli godtatt som naturalisert norsk hadde kommet særlig tydelig til uttrykk hundre år tidligere. I fredsavtalen mellom opprørerne under Amund Sigurdsson (Bolt) og det norske riksrådet på kong Eriks vegne i 1437, ble utenlandske menn pålagt å forlate riket, med dispensasjon for de inngiftete, sjøl om disse ikke skulle få lov til å ha noen ombud. Se NGL 2R. 1 nr. 109. Dette innebar at norske lens- og ombudsposter var forbeholdt nordmenn. Denne innfødsretten fortsatte å være viktig i de seinere håndfestingene, om enn noe løsere formulert enn i fredsavtalen, jf. Imsen 2002, s. 50–51; Imsen og Winge 1999, s. 173. En inngiftet mann var langt på vei for naturalisert å regne i for eksempel Fredrik 1.s håndfesting. Se NGL 2R. 4 nr. 93, jf. også Opsahl 2008, s. 171. Dette er i tråd med Peder Hanssons opptreden i bergverksstriden i Telemark, der han i kildematerialet framstår som den med definitivt størst innsikt i norske forhold, og som i tillegg er den som i størst grad tar det tiltakende spenningsnivået på alvor. Det gir mening å se dette i sammenheng med Peders naturaliseringsprosess, der det altså var institusjonalisert praksis at giftermål var det viktigste skrittet.

52. Jf. Rian 2000, s. 181.

lenet: «Peder Skram haffuer lænedt som thet mesthe bergwerck er wthij och ieg icke megett kand regere wthij enn andenn mandz leenn». ⁵³ Peder Skram oppholdt seg i Danmark, og Peder Hansson hadde derfor fått ansvaret for bergverkene. ⁵⁴ Om det ikke fantes uenigheter dem imellom, ville ikke Peder Hansson hatt noe ønske om å ta del i styringen av Skienssysla. Kongen ser ikke ut til å ha ignorert Peder sine klager. Kansellinotater som muligens kan dreie seg om svar på Peder Hanssons brev, informerer om at kongen har bedt Peder Skram innsette mellom fire og seks menn «somm skall skaffe att bønderne skvlle lide och were bersfolkedt bistandige att Peder Hansszøn dogh gør sin fliidt wedt same bergwerke». ⁵⁵ I november samme år ser det likevel ut til at Peder Hansson fremdeles var frustrert over Peder Skram. Førstnevnte sendte kongen skatter han hadde mottatt fra lensherrenes futer rundt i Akershus hovedlen, men han hadde ikke mottatt skatten fra futen til Peder Skram. Peder Hansson hadde derfor skrevet til ham om denne skatten, men hadde ikke fått noe svar. Seinere i samme brev skreiv Peder Hansson at Skienssysla heller burde tilhøre ham sjøl eller i det minste «enn andenn karll szom kand driffue thet mett stor magt». Peder Hansson opplevde at både bønder og fut saboterte for ham. Så snart han dro fra lenet, sa de at de ikke hadde noe med ham å gjøre. ⁵⁶ Udaterte kansellinotater ber Peder Skram erstatte futen sin fordi «then forstører bergverket, som ther nu er». ⁵⁷ Det kan altså se ut til at Peder Hansson fikk noe gehør for klagen sine på Peder Skram.

I brevet fra november minte Peder Hansson kongen på at han hadde blitt lovet rug, malt og flesk til de tyske bergmennene, men dette hadde ikke kommet ennå. Peder kunne sjøl ha bestilt det fra Danmark eller Tyskland, men hadde stolt på kongens lovnader. Nå hadde det fortsatt ikke kommet, og Peder fryktet derfor at han ville «lyde en stor nød mett tische bergmend y winther thij ieg haffuer forlatt meg paa etthers naades schriffuelse om thenn rwg malt och flesk». ⁵⁸ En bør merke seg Peders forutseenhet, særlig når en veit hvordan det gikk til slutt. To uker seinere minte Peder igjen kongen på at han måtte sende opp melet og maltet, og at om han ikke kunne få det til den kommende våren, måtte kongen informere Peder om hvordan han skulle forhandle med bergmennene. ⁵⁹ En må anta at den uteblivende provianten opprørte bergmennene, som i sin tur kan ha tatt det ut på den lokale bondebefolkningen. Bøndene var jo som nevnt pliktige til å stå for både kost og losji. Dette kan dessuten ha vært en ekstra stor belastning for bøndene den aktuelle vinteren. Ifølge Peder Hansson hadde nemlig ekstra kraftige regntider ødelagt store avlinger om høsten, og han advarte kongen mot vanskelige og dyre tider i Norge framover. Peder var sjøl nødt til å bestille rug og malt til slottet sitt. ⁶⁰ En kan derfor slutte at når bøndenes i utgangspunktet begrensede ressurser måtte deles med et betydelig antall fremmede utlendinger, må dette ha vært tilstrekkelig til å utløse oppstand. Så var det også fra bøndene at opprøret kom da de jagde bergmennene ut av lenet i begynnelsen av 1540. Samtidig kan en ikke laste tyskerne for deres ønsker om proviant. De har åpenbart informert Peder Hansson om dette, som så

53. DN XXII nr. 428.

54. Rian 2014, s. 242.

55. DN XXII nr. 429.

56. DN XXIII nr. 490.

57. DN XV nr. 552.

58. DN XXIII nr. 490.

59. DN XXIII nr. 491.

60. DN XXIII nr. 490.

har kommunisert det til kongen. En kan ikke forvente noe mer av verken bergmennene eller Peder Hansson.

I mars 1540 skreiv Peder til kongen og fortalte om krisa i Telemark. Han viste til at han også tidligere har informert kongen om hvordan bøndene har «foriagett alle bergmendene ther aff lænitt».⁶¹ I samme brev anbefalte Peder at kongen skulle sende nordmannen Stig Bagge og dansken Tord Rod, lensherrene på henholdsvis Lista og Bergenhus, for å rykke inn fra den andre sida av Telemark. Peder antydte også at kongen burde sende forsterkninger fra Danmark. I begynnelsen av juni gjorde kongen som Peder sa: Han ba Peder Hansson og lensherren på Båhus, Klaus Bille, rykke inn for å forhandle med og straffe bøndene, mens Stig Bagge og Tord Rod med sine soldater skulle reise til grensen av Telemark for å avvente ordre. Kongen tilbød seg dessuten å stille med egne forsterkninger ved behov.⁶² Peder Hanssons advarsler, forutseenhet og råd til kongen viser at Peder hadde god kjennskap til forholdene i Norge, men som også Rian har påpekt, strevde han med å få kongen til å høre på ham.⁶³ Kongen hadde vinteren 1540 bedt om at det skulle iverksettes enkelte konkrete tiltak for å håndtere den økende spenningen i Telemark, men det må ha vært altfor seint.⁶⁴ Først da Peders advarsler ble til virkelighet, gjorde kongen akkurat som Peder sa. Hadde kongen tatt Peders formaninger til seg tidligere, kunne kanskje utfallet blitt annerledes.

ET MØTE MELLOM KULTURER?

En kan avdekke flere kulturelle sfærer i opptakten til telemarksopprøret, og jeg vil argumentere for at det særlig er avstanden mellom ytterpunktene – kongen og allmuen – som er av avgjørende betydning. Bergmester Hans Glaser ser ikke ut til å ha nytt oppholdene sine i Norge. Forekomstene av malm tapte seg kort tid etter driften startet. Hans foretrakk å oppholde seg i Skien framfor ved bergverkene, og han tilbrakte dessuten flere vintre i Sachsen. Trolig må det norske klimaet ha vært hardt for den tyske bergmesteren.⁶⁵ Peder Hansson kan derimot sies å representere det motsatte. Han hadde fått Nedenes i forlening av Fredrik 1. i 1528, og seinere Akershus av Kristian 3. i 1536. Videre tjente han som norgesekspert, og ble konsultert av begge de ovennevnte kongene i saker som angikk Norge. Peder ble naturalisert norsk ved at han slo seg ned i Norge for godt, giftet seg med Ingeborg Nilsdatter (Gyldenløve), og en kan se i kildene at Peder lærte seg å kjenne norsk kultur og norske forhold svært godt.⁶⁶

Videre er det et viktig poeng at Peder ved flere anledninger gav sterkt uttrykk for at han ønsket at Kristian 3. skulle reise til Norge, trolig for å erverve seg bedre kjennskap til norske forhold enn han fikk da han som hertug plyndret Mariakirka i Oslo i 1529. Vinteren 1538 skreiv Peder til kongen og sa at om høvet bød seg, ville både øvrighet og allmue være tjent med et kongebesøk i Norge.⁶⁷ Året etter spurte Peder hva slags drikke kongen ønsket seg

61. DN XIII nr. 656.

62. DN XXII nr. 433 og nr. 434.

63. Rian 2014, s. 242.

64. Jf. DN XXIII nr. 496.

65. Jf. Berg 2001, s. 314.

66. Se f.eks. DN XIII nr. 700. Se også Moseng m.fl. 2003, s. 163. Jf. også fotnote 51.

67. DN XXIII nr. 471.

ved et eventuelt norgesbesøk.⁶⁸ En gang i 1542, trolig på vårparten, sendte Peder brev til kongen og forsøkte å beskrive de lange avstandene mellom bergverkene og Peders sete på Akershus, de manglende matressursene i Norge og den harde vinteren, og hva den gjorde med de norske reiseveiene.⁶⁹ De detaljerte skildringene til Peder i dette brevet viser både at han hadde svært god kjennskap til norske forhold, men også at kongen fem år etter Olav Engelbrektssons flukt fremdeles manglet kunnskap om grunnleggende trekk ved det norske riket; for øvrig i tråd med Kristian 3.s ellers labre interesse for Norge. Peder Hansson var en aktiv kongstjener til sin død 1551, illustrert ved at dødsfallet hans var et resultat av en skade pådratt i tjeneste.⁷⁰ Et brev fra anslagsvis ca. 1550 inneholder også en formaning til Eske Bille, daværende rikshovmester, om at kongen burde reise til Norge og gjerne besøke bergverkene. Forfatteren er ukjent, men det har blitt argumentert for at brevet høyst sannsynlig er skrevet av Peder Hansson.⁷¹

Illustrasjon 1: Bergverksdriften i Telemark må ses som et økonomisk motivert initiativ fra Kristian 3. Sjøl om Kristian 3. aldri reiste til Norge som konge, kunne han åpenbart høste verdier og inntekter fra riket. Det eksklusive pelsverket på dette stikken er sannsynligvis norsk hermelin.⁷² (Lastet ned fra Royal Collection Trust: <https://www.rct.uk/collection/search#/1/collection/612155/christian-den-tredie>)

68. DN XXII nr. 428.

69. DN XXII nr. 441.

70. Peder må altså ha reist mye rundt sønnafjells. Ved påsken 1551 falt hesten til Peder med ham på. Beinets hans ble nok knust under hesten; han gikk i hvert fall på krykker resten av si levetid, før han døde av skadene i september 1551. En må derfor anta at Peder døde i aktiv tjeneste. Da Peder innså at det gikk mot slutten, understreket han overfor kongen at festningen hadde blitt betydelig mer velstående i løpet av hans tid som lensherre. Jf. DN XXII nr. 476.

71. DN XXIII nr. 542; jf. Veier-Olsen 2017, s. 34.

72. Jf. Rian 2014, s. 242.

Bergmennene må ha opplevd norske forhold som fremmedartete. De fleste bergmennene kom fra de kurfyrstelige gruvene i Erzgebirge, grenseområdet mellom Sachsen og Böhmen.⁷³ Derfor var de nok også vant til kronglete og fjellendt terreng. Videre fantes det en utbredt form for eventyrlyst eller søken etter ukjente trakter i miljøet rundt tyske bergmenn. Enkelte tyske gruvearbeidere skal få tiår etter koloniseringen av den nye verden ha reist så langt som til Venezuela for å jobbe i gruvene der.⁷⁴ Tross dette, fikk de første bergmennene i Norge et brått møte med landet da flere druknet på vei til gruvene. De var heller ikke tilfredse med norsk malt og mel. Dette handlet ikke bare om at tyskerne var kresne. Inn på 1540-tallet forteller kildene om stadig handelskonflikt med bøndene, uteblivende lønninger og skjørbuk blant tyskerne.⁷⁵ Forskjeller i blant annet religionspraksis og språk kan nok ha splittet samfunnene bergmennene bodde i. Bergit Telnes har anslått antall tyskere ved gruvene i opptakten til opprøret til å være mellom 50 og 80. Hun påpeker videre at dette må ha blitt lagt godt merke til i de små lokalsamfunnene i Telemark.⁷⁶

Her vil jeg slutte meg til Telnes. Den norske allmuen må ha sett på tyskerne som et klart definert kulturelt fremmed element iblant seg. Bergmennene hadde, i likhet med bergmesteren, privilegier definert i et kongelig vernebreve.⁷⁷ Jeg har ovenfor vist til Telnes' poeng om at bøndene måtte selge varer for preget mynt fra Tyskland på lørdagsmarkedet. Dette lørdagsmarkedet illustrerer hvordan de religiøse forskjellene kunne komme til uttrykk i praksis. Et annet uttrykk for bøndenes misnøye med lutherdommen, kan ses i at de nektet å betale avgiften til biskopen, og begrunnet det med at de ikke hadde noen biskop.⁷⁸ Dette bunner i at de katolske biskopene hadde blitt avsatt ved reformasjonen. Den gamle oslo-biskopen Hans Rev ble gjeninnsatt som superintendent først i 1541, og i opptakten til telemarksopprøret var dermed superintendenten i Bergen, Geble Pedersson, det nærmeste bøndene kom noen biskop, noe de altså ikke ser ut til å ha anerkjent.

En kan kanskje si at det er relativt enkelt å forstå at det oppstod spenninger mellom bergmenn og bønder i Telemark, noe som i sin tur utløste et opprør.⁷⁹ Det som imidlertid er slående, og som er ett av denne artikkelens hovedpoeng, er hvor unngåelig opprøret ser ut til å ha vært. Kildene gir begrenset innsyn, ikke minst fordi ingen av dem er skrevet av bøndene sjøl. Likevel er altså de fleste av dem skrevet av Peder Hansson, som framstår som den meklende mellommannen med et ønske om å ta både bønder og bergmenn på alvor. Peders integreringsprosess i det norske samfunnet bidrar til å skille ham fra for eksempel Skienssyslas lensherre Peder Skram. Sistnevnte oppholdt seg altså hele denne tida i Danmark, der han også hadde forleninger. Noen år tidligere hadde Peder Skram dessuten brannskattet norske kystbygder i Viken da han under Fredrik 1. fordreiv Kristian 2. i forbindelse med dennes gjenerobningsforsøk. Peder Skrams forsømmelse av Skienssysla i tida rundt telemarksopprøret hindret heller ikke kongen i å ta ham opp i riksrådet rundt samme tid.⁸⁰

73. Telnes 1991, s. 77.

74. Telnes 1991, s. 86.

75. Rian 2014, s. 246–247.

76. Telnes 1991, s. 90.

77. NRR I: 59.

78. Steen 1935, s. 202; Telnes 1991, s. 109.

79. Dette er også i tråd med f.eks. Telnes 1991, s. 105–107 og Rian 1995, s. 84.

80. Bricka 1902, s. 88; Liljefalk 1893.

Mitt argument er at den kulturelle avstanden fra kongen til nordmennene var avgjørende i Kristian 3.s undervurdering av telemarksbøndene. Opprøret kan nok kort sagt ha skyldtes forskjeller i hva som oppfattes som rimelige forventninger fra øvrighet og allmue, men dette leder igjen til spørsmålet om hva disse forskjellene bunner i. Bosettingsmønsteret i Danmark og Nord-Tyskland skilte seg fra Norge, for eksempel ved at bytettheten i Danmark var 40 ganger større enn i Norge. Øystein Rian hevder at dette hadde virkninger på det sosiale hierarkiet, og at det sosiale spennet i Norge trolig var mindre enn i Danmark.⁸⁴ Det er rimelig å gå ut fra at de danske forholdene ligger betydelig nærmere de nord-tyske enn de norske, og at Kristian 3. derfor aldri hadde hatt nevneverdig befatning med noe som lå nærmere norske forhold. Situasjonen kunne kanskje ha blitt håndtert annerledes om det fortsatt hadde funnes et norsk riksråd, eller om bergverkene i det minste hadde blitt forvaltet av en innenlandsk myndighet som kunne delegert ansvaret på en kyndigere måte.

En kan finne et annet vitnesbyrd om at kongen kunne gjøre dårlige vurderinger av norske forhold snaut 30 år seinere i Fredrik 2.s ordre til Kristian Munk, lensherre på Akershus under sjuårskrigen, om at Kristian skulle lede styrkene sine til Jemtland og Herjedalen for å drive ut svenskene. Kristian Munk reddet kanskje kongen fra en fatal ordre ved å forklare ham at det var dumdristig å legge Akershus åpent for svenskene ved å reise 80 mil nordover med alle bondesoldatene og landsknektene han disponerte.⁸⁵ Tilsvarende prøvde også Peder Hansson innstendig å understreke norske avstander og topografi til Kristian 3., tilsynelatende forgjeves.⁸⁶ En kan innvende at oldenburgerne jo hadde forvaltet den norske krona siden midten av 1400-tallet, og utenlandske regenter enda lenger. Kristian 1., Hans og Kristian 2. var imidlertid betydelig mer i Norge enn Fredrik 1., Kristian 3. og Fredrik 2. Petter Halvorsen har funnet kildebelegg for fem kongebesøk under Kristian 1. og fire under Hans.⁸⁷ Kristian 2. var norsk visekonge i 6½ år og må i hvert fall ha blitt noenlunde kjent med riket, om enn lite forståelsesfull og sympatisk.⁸⁸ Fredrik 1. var imidlertid aldri i Norge, Kristian 3. var i Oslo én gang som hertug, og Fredrik 2. var i Oslo én gang som hertug og i Båhus én gang som konge, med nesten 40 års mellomrom mellom de to besøkene.⁸⁹ Da Fredrik (2.) besøkte Norge for første gang, i 1548, ble han for øvrig sendt som erstatning for det opprinnelig planlagte kongebesøket, og da først etter at Eske Bille hadde overtalt kongen om at det var bedre å sende kronprinsen til hyllingen enn en dansk riksrådsdelegasjon.⁹⁰

84. Rian 1997, s. 127–129.

85. DN XXII nr. 544.

86. Jf. f.eks. DN XXII nr. 441 og DN XXIII nr. 490.

87. Halvorsen 2010, s. 33–48.

88. Moseng m.fl. 2007, s. 382, jf. også Imsen 1990.

89. Jf. Moseng m.fl. 2007 s. 391 og Moseng m.fl. 2003, s. 384.

90. Moseng m.fl. 2003, s. 146.

Illustrasjon 3: De norske lensgrensene var aldri fasttømrete, men fra Kristian 3.s tid ble stadig flere smålensgrenser visket ut, samtidig som nye hovedlen oppstod. Kartet viser den norske lensinndelingen rundt 1560.⁹¹ Det var neppe noen stor utfordring for en lensherre i Danmark å ha tilsyn med lenet ved sida av, eller til og med lenet bortenfor der igjen. For Peder Hansson var det imidlertid ingen enkel oppgave å stå mellom kongen, bergmennene og telemarksbøndene når han hadde det gigantiske slottslenet Akershus i første rekke, og dernest hovedlenet som strakte seg fra Mandal til Dovrefjell. Med unntak av Båhus var hvert av de norske hovedlenene større enn alle de danske lenene til sammen.

Kristian 3.s manglende interesse for Norge illustreres også for eksempel ved den utsatte norske kirkeordinansen, alle de avlyste norgesbesøkene hans og at han brukte nesten ti år på å utnevne fire superintendenter til Norge. Flere historikere har dessuten påpekt at opprøret i Telemark var et unntak fra den normale øvrighetsmotstanden, som gjerne heller

91. Rian 1995, s. 76.

artet seg for eksempel i form av skattenekt.⁹² Dette kan på den ene sida tolkes som at Kristian 3. undervurderte telene. Samtidig er det et viktig poeng at norske opprør fra reformasjonen av ble mindre nasjonale og mer lokale.⁹³ Årsaken ligger vel, som tidligere nevnt, i at den norske adelen, som tidligere hadde alliert seg med bønder for å reise seg mot utenlandsk styre, hadde mistet sin rolle og funksjon som rikselite som følge av sjølstendighetstapet i 1537. Det hevet terskelen for samlede opprør av adel og bønder mot fremmedstyret betydelig høyere enn i seinmiddelalderen.⁹⁴ Store væpnede bondeopprør var uansett et sjeldent fenomen i Norge, særlig etter reformasjonen.⁹⁵ Ett av de få andre hadde sitt utspring i nettopp telemarkopprøret: Opprørsånden spredte seg til Råbyggelaget, der 18 bønder i 1541 brutalt slo i hjel Peder Hanssons fut i Nedenes. De reiste så videre for å drepe lensherren på Lista, Stig Bagge. Lensherren slapp unna fordi han ikke var hjemme da bøndene kom.⁹⁶ Dette kan styrke bildet av Kristian 3. som en konge uten gode forutsetninger for å kjenne og håndtere den norske allmuen, og som ikke var fortrolig med forholdene i det ene av sine to kongeriker, Norge.

AVSLUTNING

Telemarkopprøret er bare ett av flere kulturmøter i tiåra etter sjølstendighetstapet. Det er imidlertid et illustrerende eksempel ved at en kan se mangfoldet av kultursfærer som møtes. Dansk øvrighet i Norge etter 1537 var i seg sjøl et sammensatt og mangfoldig sjikt, både innenfor det verdslige og det geistlige. En dansk adelsmann kunne bruke en forvaltningspost i Norge som et midlertidig steg i en lengre karriere. Et slikt forhold til riket åpnet for maktmisbruk blant øvrigheten som befant seg i Norge, og det fins mange eksempler på bondeplagende lensherrer fra Danmark. Andre dansker kunne bruke sin posisjon i den norske forvaltningen til å styrke seg økonomisk på lang sikt, gifte seg norsk og etablere seg i Norge for godt. Peder Hansson er et eksempel på det siste. I slike tilfeller ble øvrighetspersonene godt kjent med norsk kultur og norske forhold, og utviklet da gjerne samtidig større sympati for den norske allmuen. Tyskerne ved telemarksgruvene så nok bergverksarbeidet som et midlertidig arbeid, og hadde neppe verken forutsetninger eller noe ønske om å slå seg ned i Norge. Samtidig som kildene illustrerer hvordan Peder Hansson tilnærmet seg norske forhold, viser de like tydelig hvordan kongen ikke gjorde det. I telemarkopprøret kan en se at kongens manglende kunnskap og interesse for Norge kunne være avgjørende for utfallet, uansett hvor dyktige forvaltere han hadde i riket. Peder Hansson merket seg mange av kulturkollisjonene mellom bøndene og bergmennene og kom med både råd og advarsler til Kristian 3., men det hjalp ingen når kongen sjøl ut fra manglende kunnskap og interesse for norske forhold ikke var mottakelig for råd om å gripe inn tidligere.

92. Rian 1997, s. 130; Njåstad 2003, s. 143.

93. Moseng m.fl. 2003, s. 151.

94. Jf. Moseng m.fl. 2003, s. 99–110, 161–164 og 179.

95. Telemarkopprøret er, ifølge Rian, den eneste bevegelsen etter reformasjonen som har blitt kalt et «bondeopprør» både i samtid og i ettertid. Rian 1995, s. 84.

96. DN XVI nr. 605.

Takksgelser

Denne artikkelen bygger på kapittel 2.4 i min masteroppgave «... *dett land er icke som andre landt Danmark eller Tysland*». *Kulturmøter: dansk øvrighet – nordmenn og norske forhold, ca. 1537–1570* (2017). Jeg vil rette en stor takk til Fritt Ord, HIFO og deres komité som besluttet å tildele meg HIFOs Fritt Ord-stipend for 2018. En særlig takk rettes til komitémedlem Jakob Maliks, som også har kommentert førsteutkastet til denne artikkelen. Videre vil jeg takke Magne Njåstad for lånet av Bergit Telnes' hovedoppgave, og til sist vil jeg takke masterveilederen min, Erik Opsahl, for anbefaling i forbindelse med min stipendsøknad til HIFO og for hans kommentering av denne artikkelen som tidlig førsteutkast. Alle feil og unøyaktigheter er naturligvis mine egne.

KILDER OG LITTERATUR

- DN: *Diplomatarium Norvegicum*. Bd. I-XXIII, Christiania/Oslo 1847–2011.
- NGL 2R: *Norges gamle Love anden Række I-IV:1*. Christiania/Oslo 1912–1995.
- NRR I: *Norske Rigs-Registranter: tildeels i Uddrag*, Bd. I. Christiania 1861.
- Bagge, Sverre og Knut Mykland 1996: *Norge i dansketiden*. Oslo: Cappelen.
- Berg, Bjørn Ivar 2001: «Glaser, Hans», *Norsk biografisk leksikon*, bd. 3. Oslo. Kunnskapsforlaget.
- Bricka, Carl Frederik 1902: «Skram, Peder», *Dansk biografisk leksikon*, bd. 16. København: Gyldendalske Boghandel.
- Burke, Peter 2009: *Popular Culture in Early Modern Europe*. Farnham: Ashgate Publishing.
- Christensen, Harry 1983: *Len og magt i Danmark 1439–1481*. Doktoravhandling, Aarhus.
- Dørum, Knut 2016: Peasants and the Political Culture in Norway (c. 1400–1700). I Ulla Koskinen (red.): *Aggressive and Violent Peasant Elites in the Nordic Countries, C. 1500–1700*. Cham, Sveits: Palgrave Macmillan.
- Fladby, Rolf 1986: *Samfunn i vekst under fremmed styre 1536–1660*. Bd. 5 i Knut Helle m.fl. (red.): *Handbok i Norges historie*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Grohse, Ian Peter 2017: Nativism in Late Medieval Norway. I *Scandinavian Journal of History*, vol. 42, nr. 2, 219–244. DOI: 10.1080/03468755.2017.1298014.
- Halvorsen, Petter 2010: *Kongemaktens tilstedeværelse i – og betydning for – de norske byene i perioden 1397–1502*. Masteroppgave. Oslo: UiO.
- Hirth, Sondre Larsen 2016: «... kongens høire haand, Danmarks sande lys». Masteroppgave. Trondheim: NTNU.
- Holmsen, Andreas 1961: *Norges historie, Fra de eldste tider til eneveldets innførelse i 1660*. 3. utg. Oslo: Universitetsforlaget.
- Imsen, Steinar 1990: Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300 til ca. 1700. I *Heimen* 2/1990.
- Imsen, Steinar 1995: *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart*. Del 2 *Lydriketiden*. Nr. 7 i Skriftserie fra Historisk Institutt, Trondheim: Universitetet i Trondheim.
- Imsen, Steinar 2002: *Noregs nedgang*. Oslo: Samlaget.
- Imsen, Steinar og Harald Winge 1999: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500–ca. 1800*. Oslo: Cappelen.
- Koht, Halvdan 1926: *Norsk bondereising*. Oslo: Aschehoug.
- Liljefalk, Axel 1893: *Dansk-norske heltehistorier*, bd. 1, København: Gyldendalske Boghandel.
- Moseng, Ole Georg; Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen, Erling Sandmo 2003: *Norsk historie II 1537–1814*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Moseng, Ole Georg; Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen, Erling Sandmo 2007: *Norsk historie I 750–1537*. 2. utg. Oslo: Universitetsforlaget.

- Njåstad, Magne 2003: *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca 1300–1540*. Doktoravhandling, nr. 42 i Skriftserie fra Institutt for historie og klassiske fag, Trondheim: Institutt for historie og klassiske fag.
- Njåstad, Magne 2011: *Norges historie – bind II 1400–1840*. Bd. 2 i Hans Jacob Orning (red.): *Norgegr.* Oslo: Aschehoug.
- Opsahl, Erik 2003: Del I. 900–1537. I Erik Opsahl og Sølvi Sogner: *I kongenes tid 900–1814*. Bd. 1 i Knut Kjeldstadli (red.): *Norsk innvandringshistorie*. Oslo: Pax forlag.
- Opsahl, Erik 2008: Conflict and Alliance. I *Scandinavian Journal of History*, vol. 33, nr. 2, 161–182, DOI: 10.1080/03468750802022003.
- Opsahl, Erik 2015: Å kjenne «landsens vis eller lougen». Forholdet mellom norsk og dansk på 1600-tallet. I Finn-Einar Eliassen, Bård Frydenlund, Erik Opsahl og Kai Østberg (red.): *Den rianske vending*. Oslo: Novus forlag.
- Opsahl, Erik 2017: Foreign envoys and resident Norwegians in the Late Middle Ages – a cultural clash? I Stian Suppersberger Hamre (red.): *Foreigners and Outside Influences in Medieval Norway*. Oxford: Archaeopress Archaeology.
- Rian, Øystein 1995: *Den nye begynnelsen 1520–1660*. Bd. 5 i Knut Helle (red.): *Aschehougs norgeshistorie*. Oslo: Aschehoug.
- Rian, Øystein 1997: *Den aristokratiske fyrstestaten 1536–1648*. Bd. 2, *Danmark-Norge 1380–1814*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rian, Øystein 2000: «Christian 3.», *Norsk biografisk leksikon*, bd. 2. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Rian, Øystein 2003: *Embetsstanden i dansketida*. Oslo: Samlaget.
- Rian, Øystein 2014: Gammelt og nytt i strid og samvirke. I Øystein Rian (red.): *Telemarks historie 1*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Rian, Øystein 2016: What Kind of Interaction Was There Between Norwegian Peasants and Danish Authorities in the Period Between the Nordic Seven Years' War (1563–1570) and the 1640's? I Ulla Koskinen (red.): *Aggressive and Violent Peasant Elites in the Nordic Countries, C. 1500–1700*. Cham, Sveits: Palgrave Macmillan.
- Sandberg, Per-Øivind 2009: «Peder Hanssøn Litle», *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 7. mars fra https://nbl.snl.no/Peder_Hanss%C3%B8n_Litle.
- Sars, Ernst 1891: *Udsigt over den norske Historie*, bd. 4. Christiania: Cammermeyer.
- Steen, Sverre 1935: *Tidsrummet fra omkring 1500 til omkring 1640*. Bd. 4, *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*. Oslo: Aschehoug.
- Supphellen, Steinar 1983: Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særleg først på 1700-tallet. I *Norske historikere i utval*, bd. 8. Oslo: Universitetsforlaget.
- Telnes, Bergit 1991: *Bergverksdrift og bondeopprør. Vest-Telemark 1538–1549*. Hovedoppgave. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Veier-Olsen, Martin 2017: «... dett land er icke som andre landt Danmark eller Tysland.» *Kultur møter: dansk øvrighet – nordmenn og norske forhold, ca. 1537–1570*. Masteroppgave. Trondheim: NTNU.